

Sen lauluja laulat¹

Hannu Vartiainen

Tutkimusjohtaja

Yrjö Jahnssoonin säätiö

Mittasuhteiltaan ennennäkemättömät kirjanpitoskandaalit ravisuttavat kansainvälistä rahoitusjärjestelmää. Hyväkuntoisiksi arvioidut suuryritykset ovat äkisti osoittautuneet konkurssikypsiksi, kun kirjanpidollisten porsaanreikien ja suoranaisten lainrikkomusten avulla tyhjällä täyteen pumpatut taseet luhistuvat ensimmäisiin vastoinkäymisiin.

Myös Suomessa kirjanpitoetiikkaan liittyvät kysymykset ovat olleet vahvasti esillä. Teleoperaattorin luova kirjanpito on herättänyt ihmetystä, ja tuoreessa muistissa on taloushistoriamme suurin tilintarkastajille langetettu vahingonkorvaus.² Tilanne on ongelmallinen; talous epäonnistuu vääjäämättä voimavarojen allokoinnissa, jos sillä ei ole käytettävissään luotettavaa kirjanpitojärjestelmää.

¹ *Kiitän* Pasi Horsmanheimoa, Klaus Kulttia ja Antti Kuusterää *hyvistä kommenteista. Tulleinnat kirjoittajan.*

² *Korkein oikeus tuomitsi 4.4.2001 maan suurimmat tilintarkastustoimistot SVH Pricewaterhouse Coopers ja KPMG Wideri korvaamaan yhteisvastuullisesti 20 mmk näiden hyväksytyä Instinct oy:n uusmerkinnän maksun pantatulla ja arvottomalla omaisuudella.*

Kirjanpidon totuudellisuuden valvonta kuuluu yrityksen tilintarkastajille. Vilppiin näyttävät siten syyllistyneen yhtä lailla tilintarkastajat kuin kirjanpitoa manipuloineet johtajatkin. Ongelman laajuudesta kertoo, että väärinkäytöksiä on ilmennyt kaikkien nk. Big-5 tilintarkastustoimistojen suurasiakkaiden joukossa (Andersenin romahduksen jälkeen lienee asianmukaista puhua Big-4 toimistoista). Se, että monet väärinkäytöksistä ovat tapahtuneet Yhdysvalloissa, jonka kirjanpitostandardit (US GAAP) ovat kattavuudelta omaa luokkaansa, alleviivaa järjestelmän kriisiä. Ongelman ei pitäisi ainakaan johtua säädösten liian vähäisestä määrästä. On pakko kysyä, onko kirjanpito- ja tilintarkastusjärjestelmän *rakenteissa* piirteitä, jotka mahdollistavat vilpin tai jopa kannustavat siihen?

Pohjimmainen syy ongelmiin näyttäisi olevan sisäänrakennettu kirjanpito- ja tilintarkastusjärjestelmän kannustinrakenteisiin. Vika on siinä, että järjestelmän pitäisi ratkaista samanaikaisesti kaksi erillistä yrityksen omistusrakenteisiin pesiytyvää kannustinongelmaa.

- (a) Johto vs. omistaja: miten saada toimiva johto tuottamaan totuudenmukaista tietoa toimistaan omistajille?
- (b) Omistaja vs. sijoittaja: miten saada omistajat (ja johto) paljastamaan yrityksen tuloksetekokyky totuudenmukaisesti ulkopuolisille rahoittajille?

Asetelman tekee haastavaksi se, että omistajan rooli muuttuu vastakkaiseksi siirryttäessä ongelmasta (a) ongelmaan (b). Ensimmäisessä tapauksessa *omistaja haluaa estää* johtoa manipuloimasta tietoa kun taas jälkimmäisessä *pyrittään estämään omistajaa* (ja johtoa) manipuloimasta tietoa. Roolien vaihtumisesta huolimatta ongelmia on totuttu ratkaisemaan saman järjestelmän – tilintarkastuksen – puitteissa.

Tilintarkastajan valinnan suorittavat omistajat, viimekädessä yhtiökokous, ja hänen ensisijainen tehtävänsä on varjella omistajia johdon väärinkäytöksiltä, siis ratkaista ongelma (a). Hyvän tilintarkastustavan perusominaisuus on riippumattomuus. Läheinen tai alistainen suhde toimivaan johtoon heikentää tilintarkastajan kykyä suoriutua valvontatehtävästään. Riippumattomuus toteutuu kuitenkin usein varsinkin puutteellisesti. Vaikka riippumattomuutta edistetään lainsäädännöllä ja tilintarkastuslautakunnan ohjeistuksella, ovat tilintarkastajien (uudelleen)valinta, palkitseminen ja toimintakyky tosiasiaa riippuvaisia toimivasta johdosta.

Jos johdon ja tilintarkastajan veljeily on oikeasti keskeinen väärinkäytösten taustatekijä, on välttämätöntä kysyä mikseivät omistajat puutu tilanteeseen? Omistajathan voivat halutessaan vaihtaa epätydyttävästi tehtävästään suoriutuvat tilintarkastajat parempiin – riippumattomampiin – tilintarkastajiin. Syy omistajien passiivisuuteen voi periaatteessa olla huo-

no informaatio tai omistuksen hajautuneisuus. Yksittäisellä pienosakkaalla ei ole riittävästi voimavaroja, jotta voisi vaikuttaa tilintarkastajien valintaan. Mutta suuromistajilla (tai osakkaiden yhteenliittymällä) pitäisi olla riittävästi vaikutusvaltaa puuttuakseen asiaan. Ja ainoastaan harvoilla pörssiyrityksillä ei ole suuromistajia. Missä siis vika?

Ilmeisintä syytä omistajien passiivisuuteen ei tarvitse hakea kaukaa: tilintarkastajan ja johdon vehkeilyyn ei puututa koska siihen *ei ole syytä* puuttua. Kirjanpidon esittäminen mahdollisimman myönteisessä valossa hyödyttää yrityksen *nykyisiä* omistajia. Kannustinongelmassa (b) on kysymys juuri tästä.

Omistajien ja ulkopuolisten sijoittajien välinen kannustinongelma kulminoituu kysymykseen yrityksen tuloksetekokyvystä. Mitä tuloksetkaammalta yrityksen tulevaisuus näyttää, sitä väljemmin ehdoin sijoittajat ovat valmiita rahoittamaan yritystä. Rahoituskustannusten madaltuminen puolestaan parantaa yrityksen tulosta. Siten johdolla ja omistajilla on *yhteinen* intressi esittää yrityksen tuloksetekokyky mahdollisimman, jopa vilpillisen, edullisessa valossa. Koska tilintarkastaja toimii omistajan edunvalvojana, hänen varsinainen tehtävänsä ei ole ratkaista tätä kannustinongelmaa. Tilintarkastajan ei voi kohtuudella kuvitella toimivan palkanmaksajan etujen vastaisesti.

Sopimusteknisesti ristiriita juontuu siitä, että tilintarkastaja on sopimussuhteessa nykyiseen omistajaan ja siten velvollinen ajamaan hänen etuaan, *ei potentiaalisten* omistajien tai luotonantajien puhumattakaan verottajan tai muiden sidosryhmien edusta. Totuudellinen kirjanpito taas ei tyypillisesti maksimoi nykyiselle omistajalle kertyvää lisäarvoa.

On paradoksaalista, että johdon kannustinjärjestelmät, joiden tehtävä vähentää kannus-

tinongelmaa (a), vaikeuttavat ongelmaa (b) entisestään. Mitä voimallisemmin johdon tavoitteet kytketään omistajan tavoitteisiin, mihin johdon kannustinjärjestelmillä tyypillisesti pyritään, sitä keveämpään tilintarkastukseen omistajilla lopulta on tarve. Jos kirjanpidon manipulointi hyödyttää toimivaa johtoa, se hyödyttää myös omistajia. Ei liene yllättävää, että väärinkäytöksiä on tapahtunut etupäässä yrityksissä, joissa on mittavasti panostettu johdon kannustinjärjestelmiin, esimerkiksi optiojärjestelyihin.

Tilintarkastustoimintaan rutiininomaisesti kytkeytyvä konsultointi vaikeuttaa riippumattomuusongelmaa entisestään. Esimerkiksi Enronin tapauksessa konsultointi kattoi puolet tilintarkastajan tuotoista. On epäuskottavaa, että konsultointia tai sen luontoista toimintaa voitaisiin oleellisesti vähentää kielloilla.³ Kysymys on pohjimmiltaan mittakaavaeduista; koska tilintarkastaja joutuu joka tapauksessa perehdyttämään itsensä yrityksen toimintaan, on hänen harjoittamansa neuvonta verrattomasti edullisempaa kuin ulkopuolisen konsultin, jonka perehdyttämisestä joudutaan maksamaan erikseen. Koska konsulttisopimuksissa, laillisissa tai laittomissa, toimivina osapuolina ovat valvoja ja valvottava, lienee väärinkäytöksen estäminen käytännössä hankalaa jollei mahdotonta.

Miten tilintarkastajien riippumattomuutta voitaisiin vahvistaa? Usko markkinoiden voimaan tuntuu olevan vahva. Onkin arvioitu, että

pitkällä aikavälillä kilpailu pakottaa markkinaosapuolet kurinalaisuuteen. Kilpailun lisäämisen katsotaan parantavan järjestelmän toimivuutta. Asia ei kuitenkaan ole yksinkertainen.

Kilpailumekanismin ydinominaisuus on maineenmenetyksen uhka: koska yhtäältä sijoittajat vaativat korkeampaa riskipremiota yritykseltä, jonka kirjanpitoon liittyy epävarmuutta, ja toisaalta tilintarkastajan kohtaama kysyntä on riippuvainen hänen maineestaan, kannattaa yritysten tarkastuttaa tilinsä hyvämaineisilla tarkastajilla, joiden lausumaan sijoittajat voivat luottaa. Maineenmenetyks aiheuttaa suuria kustannuksia tilintarkastajalle, koska yritykset eivät ole valmiita maksamaan huonomaineisen tilintarkastajan tarkastustyöstä. Maineenmenetyksen uhka puolestaan kannustaa tilintarkastajaa objektiiviseen ja tiukkaan valvontaan, mikä puolestaan pakottaa johdon korrektiin kirjanpitoon. Järjestelmä on itseään ylläpitävä, yksittäisen osapuolen poikkeaminen tasapainosta ei hyödytä poikkeajaa.

Kilpailuargumentin perusongelma on siinä, että markkinajärjestelmässä ei ole mekanismeja, joka takaa, että edellä kuvattu suotuisa tasapaino koskaan saavutetaan. On nimittäin kuviteltavissa vastakkainen tasapaino, jossa sijoittajat pitävät kirjanpidon tietoja epärelevantteina, koska arvelevat tilintarkastajien suhtautuvan työhönsä välinpitämättömästi, ja yritysten kohdistama kysyntä laadukkaalle tilintarkastustoitteille on vähäistä, koska sijoittajat eivät sitä arvosta. Myöskään tilintarkastajien ei tällöin kannata pyrkiä rakentamaan mainettaan koska yritykset eivät ole siitä valmiit maksamaan. Kirjanpitojärjestelmän informatiivisuus jää vähäiseksi ja sijoittajat vaativat korkeita riskipremioita sijoituksiltaan. Epäsuotuisa valikoituminen vaikeuttaa tilannetta entisestään.

³ *Yhdysvaltain arvopaperimarkkinavalvoja SEC on sittemmin kieltänyt tilintarkastajien konsultoinnin tarkastamisesta yrityksissä. EU:n tilintarkastuskomitean tuoreet suosituksot rajoittavat kytköksiä yrityksen ja tilintarkastajan välillä, ja edellyttävät kaikkien kytkösten julkista raportointia.*

Ei siis ole *a priori* perusteita luottaa siihen, että markkinoiden paine riittäisi takaamaan kurinalaisen kirjanpitoitoimen. Itse asiassa kilpailun lisääminen saattaa vaikeuttaa ongelmia entisestään. Hyvämaineisten tilintarkastusyhteisöjen kilpailun lisääminen johtaa hyvämaineisen tilintarkastustoimen tuottomarginaalien kapenemiseen. Kilpailun lisääntyminen merkitsee, että investointi maineenmuodostukseen ei enää ole yhtä kannattavaa. Maineenrakennusinvestointi on kannattava ainoastaan, jos sen avulla voidaan saavuttaa markkinavoimaa. On siis luonnollista, että toimivilla tilintarkastusmarkkinoilla kilpailu on luonteeltaan oligopolistista.

Voiko julkinen valta edistää kirjanpito- ja tilintarkastusjärjestelmän toimivuutta? Viranomaiset ovat reagoineet kirjanpitojärjestelmän uudistustarpeisiin etupäässä kehittämällä kirjanpitostandardeja.⁴ Standardien kehittämisen ei tietenkään pitäisi heikentää yritysten kommunikointikykyä. Kuten kieli yleensä, standardi auttaa ratkaisemaan keskinäiseen koordinaatioon kytkeytyviä ongelmia. Kielen avulla voidaan yhteen sovittaa tarpeita ja etuja kaikkia osapuolia hyödyttävällä tavalla. Sen sijaan risiriitatilanteissa, kuten kannustinongelmassa (b), toimivammasta kielestä on vain rajallisesti hyötyä.⁵ On epäselvää, missä määrin standar-

dien kehitystyöllä voidaan ylipäätään vaikuttaa kannustimiin manipuloida kirjanpitoa.

Keskeisellä sijalla standardien kehitystyössä tulee olla niiden käytön valvottavuus. Jos kiinnijäämisen uhka on pieni tai rangaistus mitätön, on yritykselle lopulta yhdentekevää, millaisin standardein varustettua kirjanpitoa se manipuloi. Valvomaton standardi jää kuolleeksi kirjaimiksi. Tehokas valvonta on välttämätöntä, mikäli standardien kehityksellä halutaan olevan vaikutusta.

Läpinäkyvyys lisää oleellisesti valvontajärjestelmän tehoa. Mitä kattavammin tilintarkastajan taustaa kyetään arvioimaan, sen painavammin valvonta ja rangaistuksen uhka vaikuttavat hänen kannusteisiinsa. Tilintarkastajien vahingonkorvausvelvollisuuden täsmentämisellä ja laajentamisella on samansuuntainen vaikutus. Nykyinen suuntaus, jossa tilintarkastajien oikeudelliseen vastuuseen kiinnitetään mittavampaa huomiota, on tässä mielessä perusteltu.

Edellä kirjoitetun perusteella on sanomatakin selvää, että tilintarkastajien valvontaelimen tulisi olla riippumaton valvonnan kohteesta. Valvontaelimen kulut pitäisi siis kattaa joko julkisista varoista tai kerätä jollakin tavoin kollektiivisesti elinkeinoelämän piiristä.⁶ Jää kuitenkin epäselväksi miksei tällaista valvontajärjestelmää voisi ulottaa myös yritysten kirjanpidon valvontaan. Tämä taas herättää kysymyksen mihin oikeastaan tarvitaan koko tilintarkastusjärjestelmää? □

⁴ US GAAP:in periaatteita tarkistetaan. Erityisesti taseen ulkopuolista rahoitusta koskevia normeja kiristetään. EU vaatii julkisilta noteeratuilta yrityksiltä kansainvälisen kirjanpitostandardin (IAS) mukaista raportointia vuoteen 2005 mennessä.

⁵ Esim. Crawford-Sobel (1982): *Strategic Information Transfer*, *Econometrica* 50: 1431–51.

⁶ KTM:n yhteydessä toimivaa valtion tilintarkastuslautakuntaa ylläpidetään julkisin varoin.